

Pregledni rad

UDK 316.334.55:556.5(497.6)

DOI 10.7251/SVR2020257C

RIJEKA UNA KAO JEDAN OD RESURSA RURALNOG RAZVOJA POUNJA U RS I DIJELA SJEVEROZAPADNE BOSNE

Mile Ćopić MA¹

Apstrakt: U istoriji razvoja ljudske civilizacije voda je odvajkad bila veoma značajan resurs pa do današnjih dana, a posebno je bitna u funkcionisanju i stvarajnu živih bića pa i samog čovjeka. Osim toga, opšte poznate uloge vode i rijeka u civilizaciji, kako privrednog tako opšteg resursa, a u ovom tekstu posebno ćemo osvrnuti na rijeku Unu. Imajući u vidu njen izvor i kraški tip od izvora do blizu Kostajnice, ima veoma karakterističnu boju, relativnu čistoću, mnogobrojne manje ili veće slapove, još jedan, relativno solidan, broj vodenica te određen broj sačuvanih spomenika kulture (zankovi, manastiri, itd). Ovaj prostor, zbog poznatih okolnosti objektivno se mora aktivirati tkz proces tranzicije koji je karakterističan za obe cjeline. Iako sadašnji nacionalni parkovi predstavljaju odvojene organizacione, prostorne, pa i po sadržaju, cjeline, sa aspekta ruralnog razvoja očito je da je moguća i poželjna dijelom zajednička strategija pa i zajednički nastup od obostaranog interesa. Ukupni prostor je dužine oko 180 km ,a širine sa rijekom prosječno oko 35 km.

Ključne riječi: *ruralni razvoj, turizam, rijeka Una, nacionalni parkovi, tranzicija.*

UVOD

Razvojem informatičke revolucije, tj. tehnološke revolucije u zadnjih dvadeset godina, a time i opštom tržišno-ekonomskom globalizacijom, sa zaoštavanjem tržišne trke između međudržavnih ekonomskih asocijacija na globalnom nivou, nužno su se pojavile sve veće razlike u razvoju između manjih država i razvijenih, što je uslovalo potrebu tkz. tranzicije tih zemalja. Taj problem nije zaobišao ni najrazvijenije zemlje u nekom obliku i manjim prostorima, a finansijsko-monetarni sistem postao prilagođen najrazvijenijim zemljama. Pitanje tranzicije postalo je pitanje koje je pogodilo i bivše socijalističke zemlje, ali i mnogobrojne tradicionalne

---

¹ mile.c@opstina-kostajnica.com

nerazvijene zemlje, tkz. Jug, te dijelom i na neki način i neke razvijene zemlje. Zbog toga ja između ostaalih Svjeska banka, Evropska investiciona banka, EU, i organizacije UN, kao predstavnici krupnog kapitala pokrenuli nekoliko aktivnosti očito sa ciljem ublažavanja posljedica ovakvog ekonomskog razvoja u svijetu. Sigurno da je osnovni problem postojala povišena nezaposlenost i povećanje siromaštva. Te dve tendencije uz tradicionalno siromašni dio svijeta zahvatitio je dijelom razvijeni svijet, npr. EU, itd. U našim prostorima u cilju pomoći ratom stradalom području iz huminitarnih razloga putem raznih institucija pod pokroviteljstvom Svjeske banke, EIB, EU, SAD i dr. plasirana je masa njihovih brošura koje tretiraju poboljšanje lokalnog ekonomskog razvoja, i ruralnog razvoja. Pošto je ta metodologija, odnosno literatura je praktično prenesena iz tih prostora u naše prostore, što nije u potpunosti odgovaralo našim prirodnim ali ekonomsko privrednim uslovima a posebno tržištu. Očito je da su ove aktivnosti u nekim dijelovima svijeta uz ostali privredni sistem dali zadovoljavajuće rezultate i povoljne efekte. U našim uslovima nažalost efekti nisu očekivani, izuzev u nekim manje važnim privrednim sektorima, prometu, ugostiteljstvu niskog nivoa te u veoma malom obimu preživjelog bivšeg industrijskog sektora. Jasno je da u našim prostorima, koji nemamo finansijsko-monetarnu autonomiju, već smo pod kontrolom svijeta u skoro svakom pogledu, nisu i čak i pored volje i poneke želje nisu u stanju da postignu neke ozbiljnije privredno-ekonomske rezultate. Zato su rezultati tranzicije u ovim prostorima skromni ,izuzev nekoliko slučajeva a posebno u našem prostoru. Očito je da, imajući ekonomske –tržišne prilike, pa i geopolitičke, nama u ovoj fazi ipak nužan proces tranzicije kroz razvoj lokalnog ekonomskog razvoja, prilagođen našim uslovima i okruženju. Posebno je interesantan ruralni razvoj imajući u vidu prostorne karakteristike, prostornu poziciju, i relativno nizak nivo potrebnih finansijskih sredstava za pokretanje ovog sektora. Takođe, naučno-tehnološki nivo za razvoj ruralnog razvoja nije posebno zahtjevan što je u sadašnjim okolnostima veoma bitno. Pokretanje ovih sektora određenom dinamikom postepeno bi se oživljavao ekonomski razvoj, naravno ne revolucionarano, ali toliko korisno da zaustavi daljno iseljavanje stanovništva sa ovog prostora, dok se ne poboljšaju ekonomsko tržišne prilike. Naravno LER² i ruralni razvoj traže organizaciono –finansijsku podršku, koje nisu nekog velikog iznosa i ovako male zemlje u osnovi mogu da ih podnesu. Ipak, potrebno je ovom pitanju prići dosta osmišljeno i naučno da bi se postigli od-

---

2 Pogledati: ALDI NVO Goražde „Priručnik za LER“, 2004. godine.

govarajući rezultati. Mora se priznati da u našim prostorima neme državne orijentacije niti brige u tom smjeru, već se uglavnom koristi tkz. podrška privatnom sektoru koji se svodi na prizvodnju najosnovnijih sirovina i izvoze jeftine sirovine, djelatnosti koje nisu potpuno uništene, ali i očito nisu perspektivnena tržištu razvijenih ili polurazvijenih zemalja. Ovom prostoru trebaće vjerovatno još dugo vremena da sa ovakvim kapacitetima država i geopolitičkim i tržišnim kretanjima u svijetu ,koje je najrazvijeniji dio skoncentrisan po rejonskom principu u 5-7 regija, a ostatak je uglavnom predviđen za njihovo tržište i prostor iz kojeg se crpi sirovinska baza. Naš prostor je, nažalost, nakon rata upravo takav. U ovoj fazi potrebno je pokrenuti djelatnosti koje ne predstavljaju preveliku ekonomsku prijetnju najrazvijenijim, a koje ostvaruju postepen razvoj koji omogućuje tehnološku, naučnu i fininsijsku poziciju da se može ravnopravno nositi i sa razvijenim ekonomijama.

RURALNI RAZVOJ KAO POJAM I POJAVA

U istiriji civilizacije, neosporno je da je zbog određenih prirodnih uslova ili resursa razvijan tkz. naseljski-gradski tip življenja ljudi, koji su se bavili zanatstvom, trgovinom, finansijama, vojnim ili administrativnim poslovima, obrazovanjem itd., te seoski tip stanovništva.

Gradski tip stavnštva najčešće je bio priveligovan, kao i tkz. slobodno staovništvo, raznog statusa građanskog položaja, npr. slobodnjaci,-kmetovi, robovi, itd. Seosko stanovništvo vezano je uglavnom za prirodne uslove, poljoprivreda, stočarstvo, šumarstvo, itd., i predstavljalo je izvor prihoda i način života. Ovakav način življenja često je bio potcjenjivan, posebno razvojem manufakturne proizvodnje i industrijacije, te ubrzane urbanizacije. Razvoj civilizacije, posebno industrije tj. korporacija i velikih fabrika, stanovništvo je uz potrebu rada i odrđenih zarada gradovi su veoma rasli, a građani osjetili potrebu za odmorom u prirodi,tj turizam,kao i za potrebom proizvoda prehrane tkz zdrave hrane. Omjer gradskog stanovništva u svjestkim okvirima je veoma porastao i tako da je postala velika potreba za odmorom, zdravom hranom i drugim rekreativnim sadržajima koje razvijene zemlje nemaju ili imaju u veoma malom broju. To je u osnovi stvorilo mogućnost i potrebu za ruralnim razvojem, koji uz ekonomske efekte, zapošljava dosta stanovništva i povoljno djeluje na očuvanje prirode i okoline. Mnoge manje država najveći dio bruto-nacionalnog dohotka ostvaruju iz turizma, pomoporskog (Grčka,donekle Španija,..) ili snježnog turizma (Švajcarska, Austrija i druge neke zemlje).

Te države, ta turistička privreda, je uz ostalu privredu, učinila ih razvijenim ili srednje razvijenim državama. Ovo je jedno veoma korisno iskustvo i veoma značajno ukoliko se iskoristi u našem susjedstvu, Nacionalni park Plitvička jezera, u toku turističke sezone posjeti dnevno oko 30.000 turista i svaki plati 30 EU samo za ulaz. Jasno je da se stvara značajna ekonomska dobit, a što je interesantno, i sam izvor rijeke Une. Donja Suvaja ima slično obilježje, ali manjeg karaktera.

Sada je sasvim sigurno da se u našim prostorima posebno Republici Srpskoj pristupi naučnom i organizovanom razvoju ruralnog razvoja uz komunikacije sa LER-om (Kršlak-Šehić, 2018). Rularni razvoj vezan je za određeni specifičan prostor npr. regije Jahorina, Kozara, rijeke i jezera, posebno Una, Vrbas, Trebišnjica, Hercegovina, Drina, itd. Razlozi su za ovakav pristup nužni zbog prirodnih uslova i prisutan je svagdje u svijetu. Preporučuje se da se u slučajevima gdje je to moguće regije izlaze sa zajedničkom ponudom na globalnom tržištu, npr. neke regije iz Republike Srpske, RH i Srbije ili Crne Gore. U pravilu, i pored određenih ponekad nepotrebnih smetnji ekonomske koristi mogu biti veoma obostrane i korisne.

Kod zemalja koje se nalaze u tkz. tranzicionom postupku, koji uglavnom kod većine traje veoma dugo, što se događa i kod nas. Očito je da se u naučnom, političkom i državnom nivou mora izgraditi svijest o potpuno ozbiljnom i naučnom pristupu ruralnom razvoju i mogućem LER-u. Moramo izgraditi vlastiti koncept koji je transparentan ovom prostoru i ekonomskom razvijenijem okruženju zbog obezbjeđenja tržišta, a time i razvoja. Ovaj proces treba u sadašnjem globalnom, ekonomskom, finansijskom, tržišnom i geopolitičkom stanju obezbjediti moguć razvoj, iako to nije dovoljno, ali je dovoljno da se zadrži koliko je moguće stanovništvo od migracije, i ostvari minimalni ekonomski napredak dok se ne stvore još povoljnije prilike za razvoj. Za sada, pitanje razvoja se ne tretira na adekvatan način, postalo je isključivo političko pitanje sa dosta velikim uticajem vanjske konkurencije, čiji nije interes da se oporavlja naša ekonomija, ali da budemo tržište za njihove proizvode i da im prodajemo što jeftinije potrebne sirovine.

Nažalost, to je logika savremene liberalne ekonomije koja je bezobzirna i na globalnom nivou, što možemo iz štampe i iz mnogobrojne literature neosporno spoznati.

MOGUĆI SADRŽAJI RURALNOG RAZVOJA OVOG PODRUČJA, KAO I LER-a

Prostor Pounja u RS i Federaciji, i pored razlika, predstavlja jednu cjelinu koji povezuje rijeka Una. Trenutno na tom prostoru postoje dva nacionalna parka, jedan u Federaciji-Bihać, i drugi u RS. Prostor sačinjavaju sljedeće opštine: Bihać, Cazin, Bosanska Krupa u FBiH i Novi Grad, Kostajnica i K. Dubica u RS.

Sigurno je da se uz nacionalne parkove ukoliko se želi ozbiljno ekonomski revitalizirati prostor kroz ruralni razvoj potrebno je napraviti operativne i stručne projekte. Sama prepreka na entitetima nije prepreka u ovom zahvatu, ali postoji posebno potreba o usklađenosti na određenom stepenu tržišnog nastupa kako na lokalnom tržištu tako i šire na ekonomskom prostoru. Uz rijeku Unu, kao prirodni odlučujući resurs, potrebno je u ovoj fazi navesti i druge moguće resurse, što bi trebalo kroz naučnu i stručnu razradu definisati, a taksativno se mogu već sada spomenuti i to:

- planina Grmeč, planina Pljaševica, planina Kozara,
- stari gradovi tvrđave: Bihać, Sokolac, Ostrožac, Ključ, Bosanska Krupa, Velika Kladuša, Kostajnica, Velika kladuša,
- spomen obilježja na Mrakovici i Grmeču Korčanica,
- veoma karakteristične planine Grmeč i Kozara, sa velikim resursima, za razvoj klasičnog šumarstva i uzgoja šuma za uređenje odgovarajućih odmarališta, za korištenje šumskog bilja itd. uz mogućnost razvoja lova kao turističke ponude,
- rbiolov na rijeci Uni te organizacija raftinga i drugih sadržaja na rijeci Unu i u cijelom toku,
- mnogobrojna seoska naselja, koja se bave stočarstvom, poljoprivredom-zemljoradnjom na zemljištu koje nije zagađeno i koje može biti veoma ozbiljna baza za razvoj seoskog turizma,
- skijalište na Mrakovici,
- vjerski spomenici kulture ,npr. manastir Rmanj, Moštanica, kao i određene katoličke crkve ,a posebno stare džamije,
- banje Mlječanica i Lješljani u razvoju,
- određene turističke manifestacije npr. „Kestenijada“ u Kostajnici, te određeni resursi kestena oko Bužima i Cazina,
- određeni još nedefinirani tipovi pećina i sličnih atrakcija (Domažet, 2016).

Iako ovaj opis određenih zanimljivosti ,koje su evidentirane kroz razne aktivnosti kod definisanja nacionalnih parkova ili su već otprije obra-

đeni, govore da se ovo područje mora naučno i stručno razraditi za razvoj ruralnog razvoja, uz potrebu osmišljene podrške države. Sadašnje stanje naše ekonomije nije sjajno i ovaj zahtjev bi vjerojatno bio stanovito opterećenje, ali imajući u vidu dugoročnost ovog projekta i mogući efekat, vjerovatno postoji potreba da se postepeno priđe ovom projektu, cijeneći da su finansirani i mnogo skuplji projekti ali bez rezultata.

Lokalni ekonomski razvoj predstavlja zahvat koji po nekim karakteristikama je komplementaran ruralnom razvoju, posmatrajući karakter potrebnih sredstava, tržištu i tehnologiji, i podesan je za zemlje u tranziciji. Ovaj projekat je puno složeniji, teško da se naučno razvije isključivo privatnom inicijativom jer ista još nije ni izbliza osposobljena za ove zahvate. Sigurno da se u našim uslovima ovaj program može realizirati u određenom obimu na partnerskoj osnovi privatnog i dijelom javnog sektora. Nažalost u politici se još teži velikim fabrikama ili sistemima koji traže veliki kapital i koji se susreće sa mnogo poteškoća na tržištu, tako da efekti nisu baš povoljni. Očito je da se ovom programu treba tek pristupiti veoma pažljivo sa puno znanja i nauke. Očekivanje eventualnog ulaganja prebogatog Zapada, pokazala se kao nerealna priča iz više razloga. Sigurno je da nismo dovoljno poznavali zakonitosti liberalnog kapitalizma, već upali u tkz. idoligiziranu privatizaciju, bez ozbiljne analize ekonomske prirode i tržišta u ovo stanje.

Sada je sigurno i da se ovom sektoru treba praktično krenuti iz početka kao i jednom nešto dužem procesu ,koji bi u perspektivi obnovio industriju odnosno privredu sposobnu da izađe na razvijeno tržište.

Sigurno je da će se, takođe, postepeno morati graditi i potrebna politika sa susjedima ili sličnim ekonomijama radi obezbjeđena i širenja potencionalnog tržišta za usvojenu proizvodnju.

Potpuno je jasno da je pokretanje ova dva sektora privrede, ozbiljna i potrebna nauka kao i podrška države kao i u liberalnom kapitalizmu. Ovaj proces stavlja pred naciju sigurno i neka druga pitanja u sferi strategije na dugoročni dio, kao i potrebu odmjerene geopolitičke i ekonomske politike za duži period, kao okvir za dugoročan i stabilan razvoj.

Naravno da svako područje u zavisnosti od prirodnih i drugih okolnosti razvija kroz istoriju određene djelatnosti. Naše područje je bilo, nažalost, t dosada najčešće pogranično između nekoliko carstava i to 5-6 vjekova sa čestim sukobima tako da se nije ispijela stabilizirati određna specifična kultura života i privredne aktivnosti.

OKRUŽENJE I UTICAJ NA ODREĐENE GRANE PRIVREDE

Republiku Srpsku i Federaciju okružuju uglavnom bivše republike SFRJ-a, sa sličnim tranzicionim problemima. Neke od tih novih država su iz geopolitičkih i drugih razloga već primljene u EU, RH i Slovenija (Vohar, 2016). Te dvije republike u historiji su pripadale kao uglavnom granične pokrajine Austrougarskog carstva, koje je u tim pokrajinama razvijalo uglavnom ruralnu privredu, zbog određenih interesa i blizine granice. Pažljivom analizom i kod ovih dviju država ove grane su značajno dobile na značenju, dok je klasična industrija počela da zaostaje. Pokazalo se da su tradicionalne navike ruralnog života, tj. planinski turizam, zimski turizam, morski turizam značajno unapredovali, doduše uz pomoć države ali i dijelom EU. Ove dvije grane su za ove dvije države veoma značajne danas pogotovo što graniče sa nekim od najrazvijenijih država EU. Ovaj faktor blizine razvijenih država važan je za ove djelatnosti, mada i kvalitetan medijski nastup može neke stvari amortizovati i iskoristiti blizinu moguće klijentele koja je u Sloveniji i Hrvatskoj.

Takođe se kod većine zemalja pojavljuje potreba, pa i najrazvijenijih da razvijaju tkz. gradski turizam, kao specifičan oblik turizma, što se pokušava i u nekim gradovima RS ili FBiH, ali taj sektor još i pored određenog napretka nije dobio ozbiljan zamah. Razvijene zemlje EU, pogotovo Njemačka, Austrija, Francuska i Italija, koje imaju poseban način i tempo života sve više osjećaju potrebu za takozvanim ruralnim, seoskim odmorom u prirodi koja nije pod pritiskom industrije ili prevelike gužve.

Dosadašnje aktivnosti kod nas, koje kopiraju određena iskustva iz Zapada, očito nisu adekvatna, a posebno nije postignut niti organizacioni okvir koji bi bio efikasan. Još uvijek se osjeća političko – birokratsko posmatranje ovih pitanja što je objektivna kočnica napretku ovih grana.

Ove grane moguće je organizovati po nekim regijama, što treba biti predmet naučnih istraživanja, po nekim procjenama oko 5-6 regija u RS, a neke bi se u tržišnom smislu mogle i osloniti na susjedne države u cilju ostvarivanja zajedničkih interesa.

Bez obzira na globalne tržišno-ekonomske sukobe u perspektivi će se osjećati potreba kod najrazvijenijih za odmor u ruralnim sredinama što otvara perspektivu.

Naravno, ruralni razvoj pa i LER traže pažljivu i opreznu aktivnost pošto određene privredne grane isključuju druge zbog uticaja na sredinu i prirodu.

Određene preporuke o potrebi formiranja lokalnih razvojnih agencija, radi inciriranja razvoja i povezivanja privatnog i javnog sektora kod nas, a i u susjednim državama, nije dao očekivanje rezultate i sve upućuje ka potrebi traganja za autentičnim rješenjima. Naravno, za sada tu se javljaju mnoge ideje, ali npr. u RH najbolje su se pokazala iskustva formiranjem određenih odjela pri ministarstvima različitog tipa, dok je u Republici Sloveniji značajan rezultat postignut podrškom u radu NVO.

ZAKLJUČAK

Nakon diskontinuiteta u razvoju u svijetu, kako političkog, tako i ekonomskog i geopolitičkog, početkom 1990. godine koji se rijetko događao u civilizaciji u takvom obimu, Zapad je ekonomski porazio komunistički blok, na čelu sa SSSR i uglavnom mnoge tadašnje socijalističke zemlje rasparcelisao, kao i nas, a i postepeno ih pripojio zapadnom bloku kako ekonomski tako vojno u NATO. Ekonomski veoma razvijen zapad, sa liberalnim kapitalizmom obećavao je novi sretan svijet za sve partnerstvo i opšti demokratski napredak. Nažalost, pokazalo se kao puno puta u istoriji ,da su razvijeni i moćni, prije svega bogati, imali u vidu svoje interese, kako ekonomske tako i geopolitičke.

Svijet je prolazio kroz informatičku i tehnološku revoluciju sa u svijetu domonantnih 3-5 ekonomskih, vojnih ili sličnih asocijacija koje su djelovale ekonomski i politički jedinstveno radi što jačeg privrednog vlastitog razvoja (SAD ,EU ,a budila se Kina sa okolnim zemljama,Indija pa i Rusija) (Cvijić i ostali, 2007). Posebno su dominirale SAD i EU, dok je Kina bila sve ekonomski jača, a slijedila je Indija i Rusija. Rusija je posebno naglo pojačala vojne resurse jer je Nato praktično stigao na granice Rusije i pored suprotnih sporazuma.

Vremenom od 1990. god. do 2020. god. može se reći da je svijet ponovo ušao u hladni rat tj. u novu fazu polarnosti i geopolitičkog stanja, sa izrazitim hladnoratovskim manirima, ali i sa izrazitim sukobom narazvijenih ekonomskih regiona zbog konkurencije i tržišta (SAD, EU ,Kina, Rusija,itd).Govori se o sukobu sada Zapada i Istoka, ali ipak se radi o ekonomskom sukobu, zbog tržišta i sirovina za kojim razvijeni Zapad već kroz vijekove žudi kako bi uvećao vlastito bogatstvo. Naravno, u takvim okolnostima cijene sirovina diktiraju razvijene zemlje, i nerazvijene zemlje kroz vijekove ostaju siromašne,kao i sada. Određena obećanja razvijениh već vijekovima nisu ispunjena, i očito da će kolonijalni Jug dugo ostati siromašan, što nije dobro za stabilnost svijeta. Nažalost,

izgleda da razvijeni i bogati ne žele ni najminimalniju konkurenciju i po-
red huminitarnih i drugih razloga i da se ta svijest neće lako izmijeniti.

UNA RIVER AS ONE OF THE RESOURCES OF RURAL DEVELOPMENT OF PUNJA IN RS AND PARTS OF THE NORTHWEST BOSNIA

Mile Ćopić MA

Abstract: In the history of the development of human civilization, water has always been a very important resource until today, especially important in the functioning and creation of living beings and even for human himself. Besides that, the well-known roles of water and rivers in civilization, both economic and general resources, and in this text we will pay special attention to the Una River. Having in mind her source and karst type from the source to near Kostajnica, it has a very characteristic color, relative purity, numerous smaller or larger waterfalls, another, relatively solid, number of mills and a number of preserved cultural monuments (castles, monasteries, etc.). This space, due to known circumstances, must objectively activate the so-called transition process, which is characteristic of both units. Although the current national parks represent separate organizational, spatial, and even in terms of content, units, from the aspect of rural development, it is obvious that a joint strategy is possible and desirable, as well as a joint performance of mutual interest. The total area is about 180 km long and about 35 km wide on average.

Key words: rural development, tourism, Una river, national parks, transition

LITERATURA:

1. Batković M. Ratko (2012). "Nacionalna konvencija o evropskim integracijama Crne Gore", *Mreža za ruralni razvoj Crne Gore "Ruralni razvoj u Crnoj Gori-institucije i ostali akteri, njihovi kapaciteti ,aktivnosti ,umrežavanje*. Podgorica.
2. Cvijić Mirjana, Ćosić Ilija, i Borocki Jelena (2007). *Značaj poduzetništva za ruralni razvoj Republike Srbije* .Beograd.
3. Domazet Ante (2016). *Lokalni ekonomski razvoj u BiH*. Sarajevo.
4. Dušanić Jovan. *Globalizacija i modernizacija privreda u tranziciji*. Banja Luka: Ekonomski fakultet.
5. Haramija Predrag, Njavro Đuro (2016). *Zašto Tranzicija i njeni rezultati nisu ostvarili očekivanja iz komunističkog u demokratski sustav tržišnog gospodarstva*. Zagreb.
6. Radović Gordana (2010). "Model tranzicije slovenačke poljoprivrede", *Škola Biznisa*, Novi Sad.
7. Veselica V. i Vojnić Dragomir (2000). *Europske zemlje u tranziciji na pragu XXI stoljeća-gdje je Hrvatska*. Zagreb: Ekonomski fakultet.

8. Vohar Jožica (2016). *Stare zanate oživjeli novcem iz EU*. Ljubljana.
9. Šehić –Kršlak Sabina (2018). "Koncept rularnog razvoja turizma u funkciji privrednog razvoja u BiH, 4. Međunarodni kongres o ruralnom turizmu. Sarajevo.
10. ALDI NVO Goražde," Priručnik za LER ",2004 god.
11. Ministarstvo vanjske trgovine i ekonomskih odnosa BiH"Strateški plan rularnog razvoja BiH ("2018-2021)-okvirni dokumenat,Sarajevo 2017.
12. Revija rularnog razvoja EU broj 3/2012, "Rularna raznolikost ,Hr izdanje.
13. Lokalni ekonomski razvoj ,Svjetska banka Washington DC", 2001. godine.
14. <https://ec.europa.eu> ,Poljoprivreda i rularni razvoj ,2014 god. Hr.
15. [.https://www.jutarnji.hr](https://www.jutarnji.hr) ."Umjetno jezero na Orljavi spasiti će poljoprivredu i razviti turizam",Zagreb 2019 godine.